

Operacionalizmus és köznapi nyelv*

JERRY A. FODOR – CHARLES CHIHARA

Jelen dolgozat célja, hogy a *Tractatus* követő írások egyes gondolatmeneteinek vizsgálata alapján feltárja a Wittgenstein filozófiai pszichológiája, illetve nyelvfilozófiája, episztemológiája és a filozófiai analízis természetéről kialakított nézetei között tételezhető viszonyt. Mi úgy véljük, hogy Wittgenstein kései írásaiban egy koherens elmélet rajzolódik ki, amelyben a konfirmáció és a nyelv operacionalista analízise egy, általunk „logikai behaviorizmusnak” elkeresztelt filozófiai pszichológiát alapol meg.

Azt is állítjuk továbbá, hogy jó okunk van elvetni a kései Wittgenstein-írásokban impliciten megjelenő filozófiai elméletet. Először is amellet fogunk érvelni, hogy Wittgensteinnak a nyelv, illetve a pszichológia természetével kapcsolatos nézetei valószínűtlen következményekre vezetnek; másodsor, hogy Wittgenstein érvei nem kielégítőek; végezetül egy, a wittgensteini filozófia implicit nehézségeit elkerülő alternatív álláspontot vázolunk fel. A Wittgenstein kései írásainak keretét adó operacionalizmus feltárása, illetve elvetése távolról sem jelenti azt, hogy a legcsekélyebb mértékben is csorbítani akarnánk az írások központi tartalmát képező konkrét filozófiai problémák konkrét elemzéseinek a jelentőségét.

I. A Wittgenstein által eloszlatni kívánt nehézségek egyike a „más elmék” problémája. E nagy múltú probléma egyik vonatkozása az alábbi kérdésben összegezhető: „Milyen igazolás adható, ha adható egyáltalán, azon állításra, miszerint lehetséges valakiről

* In: Jerry A. Fodor: *Representations: philosophical essays on the foundations of cognitive science*. MIT Press, 1981, Bradford Books, Publishers. 35–62. o.

a viselkedése alapján megállapítani, hogy milyen mentális állapotban van?”. A szkeptikus válasz szerint: „Semmilyen.” A kései Wittgenstein filozófiai pszichológiával kapcsolatos vizsgálódásainak egyik legfontosabb mozgatórugója az volt, hogy bebizonyítsa, e válasz félreértésen alapul, és *logikailag* következtelen.

A szkeptikus filozófusok általában a következő érveléshez folyamodnak. Premisszaként feltételezik, hogy egyfelől a mentális állapotokra, másfelől a viselkedésre vonatkozó kijelentések között nincsen olyan logikai vagy fogalmi kapcsolat, amely alátámaszthatná, megalapozhatná vagy igazolhatná azt, hogy egy bizonyos módon viselkedő személynek ilyen vagy olyan mentális állapotot tulajdonítsunk. Ebből következően: nincsen kényszerítő ok annak feltételezésére, hogy önmagunkon kívül bárkiről is valaha joggal állíthatnánk, hogy fájdalmat érez, következtetéseket von le, indítékai vannak stb. Léven hogy első kézből való tudása az ilyen mentális események vonatkozásában szükségszerűen a saját esetére korlátozódik, az előbb említett premisszából következően a mentális predikátumok másokra való alkalmazása logikailag kétséges következtetéseken alapul. Végezetül, az ilyen következtetések analógiák és megfelelések általi megalapozásának kísérletei – kellő meggyőző erő híján – szintén kudarca vannak ítélve.

A fenti gondolatmenetre számos olyan válasz született, amely a premissza igazságát közvetlenül nem vonja kétségbe. Egyes vélemények szerint például annyi legalábbis biztonsággal állítható, hogy vannak olyan esetek, amikor a pszichológiai tulajdonítás nem jelent a viselkedésből a mentális állapotra való *következtetést*. Azaz van, hogy *látjuk*, hogy valakinek fájdalma van, és az ilyen esetekben helytelen lenne azt állítani, hogy *következtetünk* a fájdalomra. A szkeptikus azonban erre azt válaszolhatná, hogy eleve elfogadjuk azt, amit bizonyítanunk kellene. Az alapvető kérdés szerinte ugyanis az, hogy *igazolható-e* az az állítás, miszerint valaki más fájdalmat érez. Igazolható például a ködkamranyomokat vizsgáló fizikus azon állítása, hogy egy töltéssel rendelkező részecskét látott áthaladni a kamrán. Ebben az esetben ugyanis létezik igazolása annak az állításnak, hogy bizonyos típusú nyomok, részecskék jelenlétét és mozgását bizonyítják. A fizikus nem csak arra tud magyarázatot adni, hogy hogyan képes kimutatni a részecskéket, hanem arra is, hogy az általa követett eljárás miért alkalmas a *részecskék* kimutatására. E gondolatmenet mintájára a szkeptikus azzal érvelhet, hogy a más fájdalma esetében azon állítás igazolására van szükségünk, hogy a viselkedés megfigyelése révén *láthatjuk*, hogy az adott személy *fájdalmat* érez.

Wittgenstein a premissza támadásával próbálja a szkeptikust megfogni; azt igyekszik bizonyítani, hogy van fogalmi kapcsolat a viselkedésre vonatkozó állítások és a mentális eseményekre, folyamatokra, ill. állapotokra vonatkozó állítások között. Ezért

Wittgenstein szerint a más személyek mentális állapotaira vonatkozó tudásunk alapját számos esetben nem megfigyelt empirikus korreláció vagy analógia alkotja, hanem fogalmi vagy nyelvi kapcsolat.

A szkeptikus premissza tagadása *ipso facto* egyet jelent a *logikai behaviorizmus* valamely változatának elfogadásával; „logikai behaviorizmuson” itt olyan nézetet értünk, amely a szkeptikus premissza által tagadott logikai vagy fogalmi viszonyok fennállását állítja.¹ Az, hogy a logikai behaviorizmus melyik formáját fogadja el valaki, annak függvénye, hogy milyen logikai kapcsolat fennállását állítja. A legerősebb változat szerint a mentális állapotokra vonatkozó állítások lefordíthatóak viselkedésre vonatkozó állításokra. Mi azt állítjuk, hogy Wittgenstein egy ennél gyengébb változatot fogad el.

II. Wittgenstein köztudottan azon az állásponton volt, hogy a filozófiai problémák rendszerint a köznap nyelvvel kapcsolatos téves elképzelésekben és félreértésekben gyökereznek. (*PI* I, 109, 122, 194)². „A filozófia”, mondja, „küzdalem azon káprázat el-

¹ A wittgensteiniánus meggyőződésű filozófusok olykor hevesen tiltakoznak az ellen, hogy a fent említett logikai kapcsolatok létét állító nézetre a „behaviorizmus” terminust alkalmazzák. Szerintünk ugyan nem sok múlik azon, ahogy a „behaviorizmus” fogalmát alkalmazzuk, de nem zárkozunk el attól, hogy valamiféle igazolást adjunk eljárásunkra. A „behaviorizmus” először is egy olyan terminus, amelyet arra a pszichológiai iskolára alkalmaztak, amely arra törekedett, hogy korlátozza a feltételes pszichológiai magyarázatokban alkalmazható fogalmi készletet, ugyanakkor a köznap nyelv mentális szókincsének elemzése már nem különösebben foglalkoztatta ezen iskola képviselőit. E címke alkalmazásának egy, az utóbbira törekvő filozófusra bizonyos mértékig analogikusnak kell tehát lennie. A „behaviorizmus” terminust valóban sokan megpróbálták már, a pszichológián belül is, maguknak vindikálni, beleértve az olyan radikális behavioristákat is, mint Watson és Skinner, akik azt írják elő, hogy minden pszichológiai általánosítást valami megfigyelhetően keresztül kell definiálni, ám amennyiben CL. Hull is behavioristának tekinthető, úgy tűnik, a mi besorolásunknak is van némi alapja. Hull álláspontja szerint – ha jól értjük – a mentális predikátumok semmilyen értelemben nem „eliminálhatóak” a viselkedési predikátumok javára, ugyanakkor koherens alkalmazásuk feltétele, hogy szorosan kapcsolódjanak viselkedési predikátumokhoz, s ezen kapcsolatok némelyike inkább logikai, mintsem empirikus – ez feltűnően hasonlít az általunk Wittgensteinnak tulajdonított nézethez. Vö.: Hull (1943).

² Az első fejezet hivatkozásainál: Ludwig Wittgenstein: *Philosophical Investigations* (1953) (magyarul 1. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, 1992. Atlantisz Könyvkiadó, ford. Neumer Katalin (a magyar fordítást nem mindenhol használtam fel – a ford. megj.)), úgy idézzük, mint *PI*, s a paragrafusok számát adjuk meg, azaz pl. (*PI*, I 13); a második fejezetben az oldalszámokat jelöljük pl. (*PI*, 220. o.). A *The Blue and Brown Book* (1958) (Kék és Barna könyv) rövidítése itt *BB*, s az oldalszámokat

len, melyet a kifejezési formák kényszerítenek ránk” (*BB*, 27. o.). Wittgenstein leggyakrabban ismétlődő figyelmeztetései közé tartozik, hogy ne hagyjuk magunkat megtéveszteni a kifejezési formák közötti felszíni hasonlóságok által (*BB*, 16. o.), s hogy a filozófiai zavaroknak részben elejét vehetjük azzal, hogy különbséget teszünk a mondatok „felszíni”, illetve „mély grammatikája” között (*PI I*, 11, 664). Például, habár az „A-nak aranyfoga van” mondat grammatikája látszólag nem különbözik lényegesen az „A-nak fogfájása van” mondatétól, a látszólagos hasonlóság mögött fontos fogalmi különbség rejlik (49. és 53.o.; *PI I*, 288–293). Az ilyen különbségek figyelmen kívül hagyása nyomán merül fel a filozófusokban, hogy a más elmékre vonatkozó tudásunkkal gond van. A wittgensteiniánus filozófusnak az a feladata, hogy a problémát eloszlassa azáltal, hogy áttekinthetővé teszi a fájdalom-nyelv működését az ilyen és hasonló esetekben.

A filozófiai terápia wittgensteini módszerének hátterét egy bizonyos nyelv- és jelentésfelfogás adja. A *Vizsgálódásokban* Wittgenstein mindvégig hangsúlyozza, hogy „egy nyelvet beszélni: egy tevékenység... része” (*PI I*, 23), és ha meg akarjuk érteni, hogy a felszínen hasonlóknak tűnő kifejezések milyen alapvetően különböző szerepeket játszhatnak, elég felidézni azt a temérdek nyelvhasználói tevékenységet vagy „nyelvjátékot”, melyben magunk is részt veszünk (*BB*, 67–68. o.).

Világos, hogy Wittgenstein felfogása szerint a szó-jelentés analízisének nélkülözhetetlen része a szó szerepének vagy használatának feltárása azokban a nyelvjátékokban, amelyekben előfordul. Még azt is felveti, hogy „a szavakat használatuk által jellemzett szerszámoknak képzelhetjük” (*BB*, 67. o.).

Az analízis ilyen felfogása bizonyos predikátumfajták jelentése esetében szinte egyenesen vezet az operacionalista megközelítéshez. Azokban az esetekben ugyanis, ahol van értelme azt mondani, „egy predikátumról eldöntöttem, hogy megfelelő”, ott az egyik központi nyelvjáték, amit a nyelvet folyékonyan beszélő egyén elsajátított, a hasonló döntések meghozatalának és közlésének nyelvjátéka.

Az ilyen nyelvjátékok közül vegyük például azt, amelyik olyan szavaknak ad jelentést, mint amilyen a „hosszúság”, azaz a fizikai tárgyak méreteiről való tudósítás. Ahhoz, hogy leírjuk ezt a nyelvjátékot, leírást kell adnunk a hosszúságok mérésével kapcsolatos eljárásokról, mi több, ezen eljárások (legalább némelyikének) megtanulása elengedhetetlen feltétele a nyelvjáték elsajátításának. „A hosszúság szó jelentésének megtanulása többek között magában foglalja annak elsajátítását, hogy mit jelent valaminek a hosszúságát meghatározni.” (*PI I*, 225. o.) Egy hasonló eset

adjuk meg. A *Remarks on the Foundations of Mathematics* (1956) (Észrevételek a matematika alapjairól), rövidítése *RFM*, esetében a fő- és az alfejezet számait is megadjuk, pl. (*RFM*, II., § 26).

kapcsán Wittgenstein a következő megjegyzést teszi: „A nyelv tanítása itt nem magyarázat, hanem begyakorlás.” (PI I, 5). Wittgenstein számára „Egy mondatot érteni annyit tesz, mint egy nyelvet érteni. Egy nyelvet érteni pedig annyit tesz, mint képesnek lenni egy technika alkalmazására.” (PI I, 199). Röviden, a „hosszúság”-gal kapcsolatos nyelvjátékokban való jártasságunknak része, hogy a megfelelő műveletek elvégzése révén (pl. vonalzóval, szintezővel stb.) képesek legyünk eldönteni az olyan kijelentések igazságát, mint az „X három láb hosszú”. A „hosszúság” szó filozófiai elemzésének, amennyiben az ezzel a szóval játszott nyelvjáték kifejtésére törekszik, ki kell tehát térnie a hosszúság-predikátumok alkalmazhatóságát meghatározó műveletekre is. Végezetül, amennyiben a szó jelentését magát azon nyelvjátékok szabályai határozzák meg, amelyekben a szó előfordul, feltétlenül utalni kell ezekre a műveletekre az olyan predikátumok, mint a „három láb hosszú” jelentésének leírásakor. Így jutunk el ahhoz az állásponthoz, miszerint a predikátum alkalmazhatóságának eldöntése szempontjából releváns műveletek konceptuálisan kapcsolódnak a predikátumhoz.³

Hasonló érveléssel láthatjuk be azt is, hogy az olyan szavak elemzése, mint a fájdalom, indíték, álom stb. magába fogja foglalni, *inter alia*, azon műveletek vagy megfigyelések kifejtését, amelyek szempontként szerepelnek annak eldöntésében, hogy valakinek fáj-e valamije, vagy hogy tetteiben milyen indíték vezet, stb. (PI, 224. o.). Világos azonban, hogy az ilyen döntéseknek végső soron azon egyén viselkedésének megfigyelésén kell alapulniuk, akire a predikátumot alkalmaztuk (a viselkedést tágabb értelemben véve, azaz a verbális beszámolókat is beleértve). Ezért Wittgenstein számára a „fájdalom” szó filozófiai elemzéséhez éppoly nélkülözhetetlen a fájdalom-viselkedés azon jellemző jegeire való utalás, amelyek alapján eldöntjük, hogy valakinek fáj-e valamije, mint a „hosszúság” szó elemzéséhez az utalás azokra a műveletekre, amelyek alapján a „három láb hosszú” és a hasonló predikátumok alkalmazhatóságáról döntünk. A kapcsolat mindkét esetben fogalmi, s a kapcsolatot kifejtő nyelvi szabály ebben az értelemben logikai szabály.

III. Mégis, konkrétan mi az a logikai kapcsolat, melynek Wittgenstein szerint fenn kellene állnia a fájdalomviselkedés és a

³ Vö.: „És fontoljuk csak meg, hogy mit nevezünk – szemben ezzel a magyarázattal – „egzakt” magyarázatnak! Mondjuk, egy területnek egy krétavonallal történő körberajzolását? Ekkor rögvést eszünkbe ötlik, hogy a vonalnak van szélessége. Egzaktabb volna tehát egy színhatár. De jelen esetben van-e az egzaktságnak funkciója, nem zsákutca-e csupán? Hiszen még azt sem határoztuk meg, hogy mi számítson eme éles határvonal átlépésének; *hogyan, milyen eszközzel kell megállapítani.*” (PI, I 88, –kiemelés tőlünk). Vö.: még *RFM*, I, § 5.

fájdalom között? A kapcsolat nyilvánvalóan nem egyszerűen okozati. Egyértelmű, hogy Wittgenstein nem úgy képzelte, hogy egy kijelentés, mely szerint valaki nyüszít, üvölt, nyög stb., maga után vonná a valakinek fáj valamije kijelentést. Tudjuk, hogy Wittgenstein e különleges kapcsolat jelölésére a „kritérium” terminust használta, de még nem tudjuk, hogy ez mit jelent.

Szó esett már arról, hogy Wittgenstein filozófiájának egyik alappillére a „nyelvjáték” gondolata. Wittgenstein éppen egy futballpálya mellett sétálhatott el, amikor a következő gondolat fogalmazódott meg benne: „a nyelvben a *szavakkal játszunk*”⁴ Mivel ez az analógia olyannyira meghatározó Wittgenstein kései filozófiája szempontjából, a wittgensteini kritérium-fogalom magyarázatának nehéz feladatát talán helyes lenne egy konkrét játék vizsgálatával kezdenünk.

Példánk legyen a kosárlabda. Mivel a játék célja, hogy az ellenfélnél több pontot szerezzünk, kell valamilyen módszer, amivel eldönthető, hogy egy csapat pontot szerzett-e és hogyan. Nos, több módszer is van arra, hogy megmondjuk, hogy egy csapat, mondjuk, akció-kosarat szerzett. Nézhetjük egyszerűen az eredményjelző táblát arra várva, hogy két pontot regisztráljanak. Van, hogy a közönség reakciójából is megtudhatjuk, hogy akció-találat esett. Ám ezek legjobb esetben is csak közvetett módok, mivel ilyenkor valaki másra hagyatkozunk: az eredményjelző kezelőjére vagy a többi nézőre. Természetesen nem minden mód közvetett, s bárki, aki látott már valaha kosárlabda-mérkőzést, tudja, hogy az ember általában *látja* a kosarat, vagyis azt, hogy a labda átesik a gyűrűn. Ha egy filozófus megkérdezné: „A labda átesése a gyűrűn miért jelent kosarat?”, természetes válasz lenne, hogy „Mert a játék szabályai ezt írják elő – ezt a játékot így játszószák.” A kosáron áteső labda kielégíti az (akcióból való) pontszerzés egyik *kritériumát*.

Vegyük azonban észre, hogy, habár a kritérium s aközött, aminek a kritériuma, a kapcsolat logikai vagy fogalmi, a labdának a gyűrűn való áthaladása nem azonos a pontszerzéssel. Először is a labdának „játékban” kell lennie; másodsor, ha a labda „játékban” esik át a gyűrűn, az sem jelent szükségszerűen pontszerzést, mivel a kosárlabda szabályai nem terjednek ki minden elképzelhető helyzetre. Mi van akkor például, ha egy játékos hosszú kétkézes dobása után a labda hirtelen irányt változtat, s egy darabig fecske módjára cikázik fel s alá, majd kecsesen belepottyan a játékos saját kosarába, de közben még denevérré is változik, és belegabalyodik a hálóba? Erről vajon mit mond a szabálykönyv?

Hasonló helyzet állna elő egy „nyelvjáték” esetében, amennyiben az, ami az előbb széknek látszott, hirtelen eltűnne, majd

⁴ Malcolm (1959), 65. o.

újra megjelenne – vagyis fantasztikusan viselkedne. Wittgenstein a hasonló esetekről a következőket mondja:

„Vannak-e kész szabályaink ilyen helyzetekre, amelyek megmondják, hogy az ilyesmi besorolható-e még a 'fotel' fogalma alá? De vajon szükségünk van-e ezekre, amikor a 'fotel' szót használjuk, vagy azt kellene mondanunk, hogy a 'fotel' szóhoz valójában semmilyen jelentést nem kapcsolunk, mivel nem rendelkezünk szabállyal minden lehetséges alkalmazásához?” (PI, I 80)

Wittgenstein szerint „az útjelző rendben van, ha – normális viszonyok között – betölti célját.” (PI, I 87)

„A szavak használata csak normális esetekben rajzolódik ki világosan előttünk: tudjuk, nincs kételyünk, hogy ebben vagy abban az esetben mit kell mondanunk Minél abnormalisabb az eset, annál kétségesebbé válik, hogy mit kell mondanunk.” (PI, I 142)

Próbáljuk meg most újra a kosárlabda példáját felhasználva megérteni, miben is áll Wittgenstein különbségtétele *kritérium* és *tünet* között. Tegyük fel, hogy a mérkőzés közben egy néző elhagyja a helyét. Habár a pályát nem látja, van olyan tünet, amely elárulhatja számára, hogy a hazai csapat pontot szerzett, mondjuk, a közönség jellegzetes felmorajlása, amiről megfigyelte, hogy együtt jár a hazai csapat kosárszerzésével. Ezt a korrelációt, Wittgenstein szerint, *kritériumok révén* kellene megalapozni – esetünkben azon megfigyelés alapján, hogy a hazai csapat kosarát mindig örömujjongás követi. Vagyis a tünet „olyan jelenség, melyről a tapasztalat megtanította, hogy az így vagy úgy egybeesik azzal a jelenséggel, mely számunkra a meghatározó kritérium.” (BB, 25. o.) Habár mind a tünet, mind a kritérium válaszul szolgálhat a „Honnan tudod, hogy ez és ez az eset áll fenn?” (BB, 24. o.) kérdésre, a tüneteket, szemben a kritériumokkal, tapasztalat és megfigyelés révén fedezzük fel: hogy valami tünet-e, azt a nyelvjáték szabályai nem mondják meg (pusztán a szabályokból nem következethető ki). Ám ha egy kijelentésről azt állítjuk: tünetet fejez ki, akkor ezzel a kijelentésnek a szabályokhoz való viszonyáról állítottunk valamit, nevezetesen, hogy nem vezethető le belőlük. Wittgenstein ezért állíthatta, hogy „ha azt mondjuk, 'Amikor esik az eső, a járda nedves lesz', ez egyáltalán nem grammatikai állítás; ha viszont azt mondjuk, 'A tény, hogy a járda nedves, *tünete* annak, hogy esik az eső', ez a kijelentés már a grammatika területére tartozik.”⁵ Vagy egy újabb példa: valaki más fogfájásának kritériumát megadni annyi, mint „a 'fogfájás' szóról grammatikai magyarázatot adni, és ebben az értelemben kifejtetni a 'fogfájás' szó jelentését”. (BB, 24. o.) Ám ha el is fogadjuk, hogy valóban fontos különbséget tennünk kritérium és

⁵ Moore (1959), 266–267. o.

tünet között, tény az, hogy Wittgenstein a kritériumot és a tünetet egyaránt „bizonyítéknak” tekintette (BB, 51. o.).

Választott példánk segítségével a kritériumok további lényeges jellegzetességeire is fényt deríthetünk. Vegyük például Wittgenstein azon állítását, miszerint „különböző helyzetekben különböző kritériumokat alkalmazunk arra, hogy valaki olvas” (PI I 164). Magától értetődő, hogy különböző körülmények között különböző kritériumok alapján döntjük el, hogy valaki kosarat szerzett-e vagy sem. Például még akkor is felmerülhet annak kérdése, hogy a játékos szerzett-e kosarat, amikor a labda a gyűrű közelébe sem jutott: „ziccer” esetén a kérdés azon az alapon döntendő el, hogy vajon a védő a kosár felé tartó labdát leszálló ágban ütötte-e el vagy sem. A szabályok értelmében a pont meg nem ítéletét az indokolhatja, hogy az elütött labda még nem érte el ívének legmagasabb pontját.

Így már belátható, hogy azon állítás, miszerint X kritériuma Y -nak, nem jelenti annak állítását, hogy X jelenléte, előfordulása, létezése stb. szükséges feltétele Y alkalmazhatóságának, s így azt sem, hogy X jelenléte, előfordulása, létezése stb. elégséges feltétele Y -nak, habár, amennyiben X Y egyik kritériuma, előfordulhat, hogy X szükséges és elégséges feltétele Y -nak.

Am ne feledkezzünk meg Wittgensteinnak arról az Albritton⁶ által megfigyelt hajlamáról, hogy gyakran úgy fogalmaz, mintha X (Y kritériuma) pontosan Y volna, illetve az, amit bizonyos helyzetekben Y -nak hívunk. Érthető persze, ha egy filozófus szeretné azt állítani, hogy a labda kosárba dobása a megfelelő helyzetben maga az akcióból való pontszerzés, illetve az, amit „akcióból való pontszerzésnek” hívunk.

Most vegyük szemügyre a *Vizsgálódások* következő szakaszát (PI I 376), amely egyfajta próbát javasol a „nem-kritériumság” megállapítására:

„Mi a kritériuma annak, hogy amikor magamban mondom fel az ABC-t, ugyanazt teszem, mint egy olyan valaki, aki csendben elismétli magának? Kideríthető, hogy a gégefőjében ugyanaz megy végbe, mint az enyémben. (S ennek mintájára, amikor mindketten ugyanarra gondolunk vagy ugyanazt kívánjuk stb.) De vajon úgy tanultuk-e meg az 'ezt vagy azt magában felmondani' szavak használatát, hogy valaki a gégefőben vagy az agyban végbemenő folyamatra mutatott rá?”

Nyilvánvalóan nem. Ezért, mondja Wittgenstein, az, ami a gégefőben megy végbe, nem lehet a kritérium. E próba tanulsága talán így összegezhető: egy bizonyos Y predikátum megtanításának sikerességéhez a tanulónak meg kell tanulnia Y használatának szabályait, s így Y kritériumait, amennyiben vannak ilyen kritériumok. Ezért, ha a tanítás teljes sikerrel járhat anélkül, hogy

⁶ Albritton (1959).

megtanulnánk, hogy X olyan valami, amelynek alapján azt mondjuk, hogy ' Y ' érvényes, akkor X nem lehet Y kritériuma. Például, ha meg lehet valakit tanítani arra, hogy mit jelent kosarat dobni, anélkül, hogy azt is meg kellene tanulnia, hogy a hazai csapat kosara a szurkolók felmorajlásával jár együtt, akkor a morajlás nem lehet az „akcióból szerzett kosár” kritériuma.

Végül vizsgáljuk meg azt az elvet, amelyet, úgy tűnik, Wittgenstein elfogadott, nevezetesen, hogy X kritériumainak bármilyen változása X fogalmának megváltozásával jár együtt. A *Vizsgálódásokban* Wittgenstein a következő elgondolkodtató kijelentést teszi:

„Egyetlen olyan dolog van, amiről nem jelenthetem ki, hogy 1 méter hosszú, de azt sem, hogy nem 1 méter hosszú – ez pedig a párizsi méter-szabvány. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy valamilyen rendkívüli adottságot tulajdonítanak neki, csupán a méterrúddal-mérés nyelvjátékában elfoglalt különleges helyzetét jelezzük. – Képzeljük el, hogy Párizsban a méter-szabványhoz hasonlóan színmintákat is őriznek. A „szépiá”-t ekkor úgy határozzuk meg, hogy ez annak a szabvány-szépiának a színét jelenti, melyet ott hermetikusan elzárva őriznek. Immár erről a mintáról is értelmetlenség lenne akár azt állítani, hogy szépiaszínű, akár az ellenkezőjét.”(*PI*, I 50)

Wittgenstein itt nyilvánvalóan nemcsak azt feltételezi, hogy az „ x egy méter hosszú” és az „ x szépiaszínű” predikátumok értelmét az alkalmazhatóságukat eldöntő műveletek adják meg (a tárgyak bizonyos módon történő összehasonlításának művelete a megfelelő szabványokkal)⁷, hanem azt is, hogy ezen műveletek magukon a szabványokon nem hajthatók végre, s ennek megfelelően egyetlen szabványról sem mondhatjuk, hogy predikátuma annak, aminek a szabványa, de ugyanígy az ellenkezőjét sem. (Vö.: „Egy dolog nem lehet egyszerre mérték és megmért.” [*RFM*, I, § 40, jegyzetek].)

Wittgenstein bizonyára nem emelne kifogást egy olyan új nyelvjáték bevezetése ellen, amelyben a „méter”-t a 86-os atomtömegű elemi kripton színképvonalának hullámhossza alapján definiálnánk.⁸ Ebben a nyelvjátékban, ahol olyan igen pontos

⁷ Vegyük figyelembe Wittgenstein azon gondolatát, hogy a „tudatlan fájdalom” kifejezésnek úgy adhatunk értelmet, hogy kísérleti kritériumokat rögzítünk arra az esetre, amikor egy személynek fáj valamije, de nem tud róla.” (*BB*, 55.o.) Vö. még: „Ha azonban mégis használjuk a gondolkodás a fejben megy végbe’ megfogalmazást, jelentést azáltal adunk neki, hogy leírjuk azon tapasztalatunkat, mely igazolhatná azt a feltételezést, hogy a gondolkodás a fejben megy végbe, azt a tapasztalatot leírva, amelyet mi a gondolkodás megfigyelésének neveznénk az agyunkban.” (*BB*, 8. o.)

⁸ A XI. Nemzetközi Általános Súly- és Mérték-konferencián fogadták el 1960 őszén.

és összetett mérőeszköz szükséges, mint az interferométer, a méterrúd elveszténé privilegizált helyzetét: maga is megmérhető és „ábrázolható” lenne. Ebben nyelvjátékban a szabványméter már vagy 1 méter hosszú lenne, vagy nem. Itt azonban Wittgenstein egyértelműen megkülönböztetné a „méter” kifejezés kétfajta értelmét. Nyilvánvaló, hogy ami méter az egyik nyelvjátékban, nem szükségszerűen az a másikban.

Wittgenstein szerint tehát, ha valaminek az egy méterségére új kritériumot vezetünk be, az egyszersmind egy új nyelvjáték, a „méter” szó új értelme, s egy új méterfogalom bevezetését is jelenti. Az alábbi észrevétel ezt látszik megerősíteni:

„Beszélhetünk, persze, olyan időmérésről, ahol a pontosság más – mondhatnánk – nagyobb, mint a zsebórával történő időmérés esetén; s ahol ‘az órát pontosan beállítani’ szavaknak más, habár rokon értelme van ...” (PI, I 88)

Térjünk most vissza a kosárlabda-hasonlathoz. Tegyük fel, hogy a National Collegiate Athletic Association úgy dönt, hogy ezentúl a labdának a gyűrűn alulról *felfelé* történő átjuttatása is kosárnak számít. Ez nyilvánvalóan a kosárlabda szabályainak megváltozását jelentené. S bizonyos mértékig az új kritérium bevezetése az „akcióból szerzett kosár” fogalom használatát vagy „grammatikáját” irányító szabályokat is módosítaná. Drámaibb megfogalmazásban (Wittgenstein stílusában) mondhatnánk azt is, hogy ezzel a kosárszerzés új *lényege* teremődne meg. (Vö.: „A matematikus *lényegét* teremt” [RFM, I, § 32].) Wittgenstein nemcsak azt tekintette igaznak, hogy az általunk használt kritériumok „adják meg szavaink köznapi jelentését” (BB, 57. o.), és hogy magyarázatuk egyben a szavak jelentésének magyarázata (BB, 24. o.); hanem azt is, hogy egy új kritérium bevezetése *Y*-ra új *Y* fogalom meghatározásával egyenlő.⁹

Wittgenstein kritérium-fogalmát durván és sematikusan a következőképpen foglalhatnánk össze: *X* kritériuma *Y*-nak *S* típusú helyzetekben, ha maga ‘*Y*’ jelentése és definíciója (vagy ahogyan Wittgenstein mondaná: ‘*Y*’ használatának grammatikai szabályai)¹⁰ igazolja azt az állítást, miszerint az ember *X* alapján *normális S* típusú helyzetekben képes felismerni, észrevenni, látni vagy eldönteni ‘*Y*’ alkalmazhatóságát. Ezért, ha fennáll a fenti viszony *X* és *Y* között, és valaki elfogadja, hogy *X*, ám tagadja, hogy *Y*, akkor a bizonyítás terhét magára kell vállalnia azt illetően, hogy a helyzet valamiképpen eltér a szokásostól. Szokásos helyzetben egyszerűen nem merül fel, hogy szükség lenne az

⁹ RFM, II. § 24; III. § 29; és I., Függelék 1., § 15–16. L. még C.S. Chihara (1963).

¹⁰ Vö.: „A személy, akiről azt mondjuk, ‘fáj valamije’, a *játék szabályai* szerint az a személy, aki sír, akinek eltorzul az arca, stb.” (BB, 68. o. – kiemelés tőlünk.)

X-ből Y-ra következtetés jogosságának alátámasztásához külön bizonyítékokat keresni.

IV. Az alábbi részlet a *Kék* könyvben található (24. o.):

„Amikor az ‘ennek és ennek fogfájása van’ kifejezés használatát tanultuk meg, akkor azon emberek bizonyos viselkedésbeli megnyilvánulásaira hívták fel a figyelmünket, akikről azt állították, hogy fogfájásuk van. Vegyük az ilyen viselkedés egyik esetének a kéz arcra szorítását. Tegyük fel, hogy megfigyelés révén felfedezem: valahányszor valakinek fogfájása van, annak egy vörös folt jelenik meg az arcán. Most tegyük fel, hogy valakinek a következőket mondom: ‘Látom, A-nak fogfájása van: piros folt van az arcán.’ Az illető megkérdezhetné: ‘Honnan tudod, hogy ha piros foltot látsz az arcán, akkor a foga fáj?’ S ekkor rámutathatnék arra, hogy egy bizonyos jelenség mindig egybeesett a piros folt megjelenésével. Mármost tovább is mehetünk, és megkérdezhetjük: ‘Honnan tudod, hogy a foga fáj, ha az arcát fogja?’ Erre az lehetne a válasz: ‘Azért mondom, hogy neki fogfájása van, amikor az arcát fogja, mert én is az arcomat szoktam fogni, amikor fogfájásom van.’ De mi van, ha tovább kérdezzük: ‘S miért hiszed, hogy az ő fogfájása is együttjár azzal, hogy fogja az arcát, csak azért, mert a tiéd együttjár vele?’ Erre már kifogysz a válaszokból, s úgy találsz, hogy ezzel elérkeztünk a legvégső alapokig, vagyis egészen a konvenciókig.”

Mindez arra mutat, hogy Wittgenstein felfogása szerint azon állítás empirikus igazolásának, hogy látja, tudja, felismeri: ez és ez az eset áll fenn valamely megfigyelhető tulajdonság vagy tényállás alapján, megfigyelt korrelációkból kiinduló indukción kell alapulnia, oly módon, hogy ha egy ember Y-eset fennállását állítja X eset fennállására alapozva, a „Miért következik X-ből Y?” kérdésre válaszul vagy a konvenciókra, vagy az X-et és Y-t összekapcsoló általa megfigyelt korrelációkra kell hivatkoznia. Azaz Wittgenstein úgy érvel, hogy egy ember viselkedéséből a fogfájására való következtetés lehetősége feltételezi a fogfájás egy olyan kritériumának létezését, melynek fennállása legalább néhányszor megfigyelhető. Ennek az érvelésnek általánosabb megfogalmazása a következő konklúzióhoz vezet: „Egy ‘belső folyamatnak’ külső kritériumokra van szüksége” (PI, I 580).

A wittgensteini érvelés szemléltetésére vegyük a következő példát: úgy tűnik, hogy a vér alkoholszintjének mérése elég megbízhatóan tájékoztat az intoxikációról. Ezen empirikus információ alapján olykor igazolhatjuk azt az állítást, hogy X intoxikált állapotban van, amennyiben bebizonyítjuk, hogy a vérében az alkoholszint egy meghatározott százaléknál magasabb. De most vizsgáljuk meg azon állítás igazolását, hogy a véralkohol valóban az intoxikáció jele. Wittgenstein felfogása szerint ezen állítás igazolásának végső soron az intoxikáció eseteinek a magas véralkohol-

szint mérések eseteivel való korrelációján kell alapulnia. A korrelációk rögzítéséhez szükséges megfigyelésekre azonban csak akkor van mód, ha mindkét szóban forgó eset azonosításához független eljárásaink vannak. Minden egyes konkrét esetben maguk a független eljárások további empirikus korrelációkon alapulhatnak; azt az állítást, hogy a véralkoholszint magas, igazolhatjuk, például, egy korábban megalapozott korreláció alkalmazásával a véralkohol jelenléte és valamely teszteredmény között. De legvégül – Wittgenstein szerint – olyan azonosító eljárásokra kell rátalálnunk, amelyek nem újabb korrelációkon, hanem a releváns predikátumok kritériumait megadó definíciókon vagy konvenciókon alapulnak. Ezért mondhatja Wittgenstein, hogy a tünet „egy [olyan] jelenség, amelyről a tapasztalat megtanította, hogy – így vagy úgy – együttjár a definiáló kritériumnak tekintett jelenséggel” (BB, 225. o.).

A közelmúltban Sidney Shoemaker hasonló érveléssel állt elő:

„Ha tudhatunk egyáltalán pszichológiai tényeket másokról, akkor azt a másik viselkedése alapján tudhatjuk (beleértve, természetesen, a verbális viselkedést is). Olykor testi vagy viselkedésbeli tények alapján teszünk pszichológiai megállapításokat más személyekről, ezek pedig csak esetlegesen kapcsolódnak azon pszichológiai tényekhez, melyekre nézve bizonyítékul fogadjuk el őket. Mindezt azonban csak azért tesszük, mert empirikus korrelációkat fedeztünk fel, vagy véltünk felfedezni bizonyos fajtájú fizikai (testi, viselkedésbeli) tények és bizonyos fajtájú pszichológiai tények között. Mármost ha a fizikai és pszichológiai tények közötti minden kapcsolat esetleges lenne, akkor lehetetlen lenne az ilyen korrelációk felfedezése. (...) Ha a fizikai és pszichológiai állapotok között nem lennének olyan kapcsolatok, amelyek nem esetlegesek, és már a tapasztalati korrelációk felfedezését megelőzően is tudhatóak, akkor nem lehetne még csak közvetett, induktív bizonyosságunk sem a más egyénekre vonatkozó pszichológiai állítások igazságáról, és nem tudhatnánk az ilyen állításokról, hogy igazak vagy akár csak valószínűleg igazak.”¹¹

Malcolm hasonló érveléssel él *Dreaming* című munkájában.¹²

Azt, természetesen, Wittgenstein sem állította, hogy minden predikátum alkalmazhatósági kritériumokat tételhez fel. Például valószínűleg nem gondolta, hogy valaminek a vörösségét általában véve úgy látjuk, mondjuk meg, döntjük el vagy tudjuk, hogy ezt kritériumra vagy tünetre alapoznánk. Egy dolog „vörösnek” nyilvánítása és a fájdalom harmadik személynek való tulajdonítása közötti releváns különbség abban áll, hogy rendszerint nem maga a fájdalom, hanem valami más (például viselkedés, körülmények) az, ami alapján látjuk, felismerjük, eldöntjük, tudjuk, hogy valaki-

¹¹ Shoemaker (1963), 167–168. o.

¹² Malcolm (1959), 60–61. o.

nek fájdalma van; míg, ha lenne bármi értelme azt mondani, hogy általában véve valami más alapján látjuk, ismerjük fel stb. egy tárgy vörösségét, akkor mi más lehetne ez a valami, mint maga a tárgy vörössége? Márpedig úgy tűnik, hogy Wittgenstein „kritérium”-fogalma kizárja a vörösséget a vörösség lehetséges kritériumainak köréből. Ha valaki megkérdezi: „Honnan tudod vagy mi alapján mondod meg, hogy egy tárgy vörös?”, általában véve nem lenne megfelelő válasz, hogy „A vörösségéből”. (Vö. Wittgenstein megjegyzésével: „Honnan tudom, hogy ez a szín vörös? – Válasz lehetne, ha azt mondanám: ‘Megtanultam angolul’” (PI, I 381). Egyes színpredikátumokra, és általánosabban, az úgynevezett „érzet-adat” predikátumokra (amelyek alkalmazhatósága, ahogy egyes filozófusok mondják, *azonnal* eldönthető) a fenti érvelés nyilvánvalóan nem érvényes. Ám azok a predikátumok, amelyekkel más személyeknek ‘belső állapotokat’ tulajdonítunk, nem ilyenek. Valaki valami alapján, legyen mondjuk *X*, felismeri, hogy egy másik személy egy bizonyos *Y* mentális állapotban van. Ekkor feltételezzük, hogy *X* vagy kritériuma *Y*-nak, vagy tünete. Ha *X* egy tünet, akkor ismertnek kell lennie róla, hogy korrelációban áll *Y*-nal, és ezután megvizsgálhatjuk, hogy e korrelációt miként alapozták meg. Ezután megfigyelésnek kell aláátmasztania *X* együttállását *Y* valamely kritériumával, vagy *Y* valamely *XI* tünetével. A második alternatíva esetén megvizsgálhatjuk, hogy milyen alapon tartjuk *XI*-et *Y* tünetének... Ez a láncolat tetszőleges hosszúságú lehet, de nem lehet végtelen. Vagyis egyszer el kell jutnunk *Y* valamelyik kritériumához. Ám ha ezt konklúzióként elfogadtuk, akkor, úgy tűnik, Wittgenstein logikai behaviorizmusának nincs ésszerű, nem-szkeptikus alternatívája, ugyanis amennyiben a „belső” állapot „külső” kritériumot követel meg, akkor a viselkedésbeli kritérium az egyetlen valószínű jelölt.

V. Az előbbi érvelés természetesen kevés ahhoz, hogy a szkepticizmust cáfolja, legfeljebb arra alkalmas, hogy alátámassza Wittgenstein álláspontjának azt a feltételezését, hogy a szkeptikus téved. Azaz azt bizonyítja, hogy a pszichológiai predikátumoknak kell, hogy legyenek kritériumaik, amennyiben az ilyen predikátumok alkalmazása esetenként igazolt. Ha a szkeptikus elfogadja a IV. fejezet érvelését, saját álláspontját csak akkor tarthatja fenn, ha azt is elfogadja, hogy sejtelmünk sem lehet arról, mi mutatná vagy akár csak jelezhetné azt, hogy valakinek fáj valamije vagy álmodik, gondolkodik stb. Ezt a szakaszt azon wittgensteini gondolatmenet bemutatásának szenteljük, mely annak bizonyítására irányul, hogy a szkeptikust fenti lépése óhatatlanul egy abszurd következtetés levonására kényszerítené, nevezetesen, hogy lehetetlen a szóban forgó pszichológiai predikátumok jelentését megtanítani.

„Mi lenne, ha az emberi lények fájdalmuknak nem adnák külső jelét (nem nyögnének, arcuk nem torzulna el, stb.)? Ez esetben lehetetlen lenne megtanítani a gyerekeknek a ‘fogfájás’ szó használatát.” (PI I 257.). Mert gondoljuk csak meg, hogyan is lehetne a „fogfájás” szó jelentését megtanítani egy gyereknek, azon feltételezés alapján, hogy egyáltalán nem lehet megmondani, hogy egy gyereknek – vagy ami azt illeti, bárki másnak – valóban fáj-e valami. Miként fognánk hozzá, ha nem lenne okunk feltételezni, hogy a test súlyos sérülése fájdalommal jár, illetve hogy a jajgatás, a nyöszörgés és hasonló a fájdalmat jelzik? („Hogyan juthatott volna egyáltalán eszembe, hogy másnak is vannak tapasztalatai, ha bizonyíték létezésére még esély sem lenne?” [BB, 46. o.; vö.: még 48. o.]

Miből tudhatnánk, hogy a gyerek megértette, amit tanítottunk neki? Ha lenne, ami ezt mutatja, akkor a IV. fejezet érvelése megköveteli, hogy legyen kritériuma a tanítás sikerességének. (Ahogy Wittgenstein egy hasonló helyzet kapcsán megfogalmazza: „Ha egy érzésem valaki másnak való közléséről van szó, vajon nem kell-e tudnom – ahhoz, hogy értsem, amit mondok – , hogy mit fogok a sikeres közlés kritériumának tekinteni?” [BB, 185. o.]). Az egyetlen elképzelhető kritérium erre az esetre az lehet, hogy a gyerek helyesen használja a pszichológiai predikátumokat (PI, I 146), és mivel a szkeptikus szerint erről nincs mód meggyőződni, úgy tűnik, ebből az következik, hogy semmi sem mutathatja vagy jelezheti, hogy a gyerek megtanulta a kifejezések jelentését.

Ezzel megnyílt az út annak megfejtéséhez, hogy mi az értelme a „logikailag” kifejezésnek „A szkepticizmus logikailag következtelen tan” állításban. Wittgenstein nem azt állítja, hogy a szkeptikus álláspontjából egyenesen következik, hogy „P és nem-P”, hanem azt, hogy a szkeptikus felfogás a kulcsfogalmak használati szabályaitól való eltérést feltételez. És különösen fontos, hogy amennyiben a szkeptikusnak lenne igaza, akkor lehetetlen volna a köznapi nyelv mentális predikátumainak megtanításához szükséges feltételek teljesítése.¹³

Most már mi is látjuk, hogy Wittgenstein miért ragaszkodott annyira azon állításához, miszerint a szkeptikus álláspont a mentális predikátumok szokatlan és félrevezető használatán alapul. A szkeptikus felfogása logikailag összeegyeztethetetlen a szóban forgó kifejezéseknek a köznapi nyelvben meglévő használati szabályaival, márpedig jelentésüket ezek a szabályok adják meg. (Vö.: „Mi a szavakat metafizikai használatukból mindennapi használatukba vezettük vissza.” [PI, I 116]). Wittgenstein diagnózisa

¹³ Vö.: „Mielőtt úgy ítélek, hogy két képzetem azonos, mégiscsak mint azonosakat kell felismernem őket.” (...) Csak akkor, ha felismerésemet más módon is ki tudom fejezni, és ha lehetséges, hogy valaki megtanítson engem arra, hogy itt az ‘azonos’ a helyes szó.” (PI, I 378.)

szerint, miközben a szkeptikus tagadja, hogy tudhatna mások fájdalomáról, valójában nincs semmiféle elképzelése a harmadik személyű tulajdonítások kritériumaira vonatkozóan (PI I 272). A szkeptikus arra akar rávenni bennünket, hogy a helyzetet úgy képzeljük el, mintha annak lényegi eleme lenne egyfajta „belső korlát, mely nem engedi, hogy mások tapasztalataihoz viselkedésük puszta megfigyelésénél közelebb kerülhessünk”; Wittgenstein szerint azonban „a behatóbb vizsgálat eme elképzelés tarthatatlanságáról győz meg” (BB, 56. o.); a szkeptikus állításának jelentése egyszerűen tisztázhatatlan: ha ugyanis a „fájdalom” szónak a szkeptikusok által elfogadott használatából indulunk ki, akkor már annak a hipotézisnek sem tudunk értelmet tulajdonítani, hogy mások „fájdalmat” éreznek. („Mert hogyan állíthatnám fel akár csak a hipotézist is, ha az meghalad minden lehetséges tapasztalatot?” [BB, 48. o.]). Ha pedig a szkeptikus azt mondja: „De ha azt feltételezem, hogy valakinek fáj valamije, akkor egyszerűen csak annyit tételezek fel, hogy ő most ugyanazt érzi, amit gyakran szoktam én is.”, Wittgenstein erre ezt válaszolhatja:

„Ezzel egy tapodtat sem jutottunk előbbre. Olyan ez, mintha azt mondanám: Bizonyára tudod, mit jelent: 'Itt öt óra van'; tehát azt is tudod, hogy mit jelent: 'A Napon öt óra van'; egyszerűen azt jelenti, hogy ott ugyanannyi az idő, mint itt, amikor öt óra van.’ – Az azonosságon alapuló magyarázat ezúttal csődöt mond. Tudom jól, hogy hívhatja valaki 'ugyanazon időnek az öt órát itt és ott is, ellenben nem tudom, hogy mely esetekben beszélhetünk az ottani és az itteni idő azonosságáról.” (PI, I 350)

Most már látjuk tehát, hogy Wittgenstein miként alapozza meg logikai behaviorizmusát: a IV. fejezet érvelésével azt kívánja bizonyítani, hogy filozófiai pszichológiájának egyetlen valószínű alternatívája a radikális szkepticizmus; majd a jelen fejezet érveivel kizárja ezt az alternatívát. Wittgenstein felfogása szerint tehát „a játékszabályok alapján a személy, akire azt mondjuk, 'fájdalmi vannak', az, aki sír, akinek az arca eltorzul, stb.” (BB, 68. o.)

A filozófusok, kétségtelenül, sok megnyugtató és vonzó vonást találhatnak Wittgenstein filozófiai pszichológiájában, csakhogy van néhány probléma, ami lerontja az összbenyomást. Most térjünk át ezek vizsgálatára!

VI. Ebben a fejezetben az imént tárgyalt felfogás az álom elemzésére való alkalmazásának néhány következményét vesszük szemügyre, és azt próbáljuk bizonyítani, hogy a levonható következtetések kontrainuitívek.

Wittgenstein szerint az álmodás fogalmát azon nyelvjáték(ok) alapján kell értelmeznünk, amely(ek)ben az „álom” szerepet játszik, különös tekintettel az álom-beszámolókra. Az „álom” szó használatának elsajátítása ugyanis pontosan annak megtanulását jelenti, hogy miként lehet rájönni arra, hogy valaki álmodott,

hogyan lehet elmondani, mit álmódott, vagy beszámolni saját álmainkról, stb. A *Vizsgálódások* egyes passzusai (pl. *PI*, 184, 222–223. o. skk.) azt mutatják, hogy Wittgenstein felfogása szerint az álmodás egyik kritériuma az álom-beszámoló. Ebben a megközelítésben a szkeptikus kételyek akkor merülhetnek fel az álmok vonatkozásában, ha nem érzékeljük az álomra vonatkozó kijelentések és az álom-beszámolókra vonatkozó kijelentések közötti logikai kapcsolatot. A szkeptikus az álom-beszámolókat legjobb esetben az álom-előfordulás empirikus korrelátumának tekinti – tünetnek, mely semmi esetre sem lehet megbízhatóbb, mint az álomról beszámoló személy emlékezete. Wittgenstein szerint azonban, ha egyszer megértettük az álom-beszámoló és az álom közötti kritériális kapcsolatot, belátjuk, hogy „a kérdés, vajon az álmodót becsapja-e a memóriája, amikor ébredés után beszámol álmáról, nem merülhet fel...” (*PI*, 222. o.) (Vö.: „Ha egyszer megértettük a sakk játékszabályait, nem merülhet fel az a kérdés, hogy vajon amikor az egyik játékos mattot ad, nyert-e.”)

Az „álom” szó alkalmazásának kritériumait megadó szabályok kijelölik az álmodás és az álom-beszámoló közötti logikai kapcsolatot. Mi több, a szabályok e halmaza rögzíti azt a nyelvjáratot is, amelyben az „álom” szerepet kap, s amely a szó jelentését meghatározza.

Fontos megjegyeznünk, hogy számos *prima facie* kifogás hozható fel a fenti elemzéssel szemben, és ezek, ha nem is perdöntőek, kételyt ébreszthetnek az őket létrehívó tanokkal szemben. Ha másfajta elemzés nem állna rendelkezésre, talán szemet hunynánk e kételyek fölött, ám egy alternatív elmélet szemszögéből tekintve már a wittgensteini felfogás súlyos belső problémáiról árulkodnak.

(1) Amennyiben számos pszichológiai predikátum (a „fájdalom”, „vágy” és hasonló) első személyű alkalmazására nincsenek kritériumok, akkor az sem világos, hogy az ezen predikátumokkal folytatott nyelvjáték első személyű aspektusai miként írhatóak le. Wittgenstein, úgy tűnik, nem ad koherens leírást azon predikátumok viselkedéséről, melyeknek alkalmazhatósága nem kritériálisan meghatározott. Másrészt, az „azt álmódtam” kijelentés kritériálisan meghatározottként való megközelítése rövid úton képtelenségekhez vezet. Malcolm ezért azt veti fel az *Álmodásban*, hogy:

„Ha egy ember azzal a benyomással ébred, hogy különböző dolgokat látott és tett, s közben tudott az, hogy nem látta őket és nem tette meg, akkor az is tudott, hogy álmódta őket... Amikor azt mondja: 'Ezt és ezt álmódtam', először is arra gondol, hogy ébredéskor azt hitte, ez és ez megtörtént, másodszor arra, hogy ez és ez mégsem történt meg.” (66. o.)

Talán mondanom sem kell, hogy az álom fogalmának ez a megközelítése homlokegyenest ellenkezik intuíciónkkal. Gondol-

juk csak végig a következő példát: valakinek időről-időre az a furcsa érzése támad, hogy nem sokkal korábban látta és hallotta, hogy az apja azt parancsolja neki: menj haza. Egyik reggel ezzel az érzéssel ébred, miközben tudja jól, hogy az apja halott. Nos, Malcolm ezúttal azt várná el tőlünk, hogy higgyük el, hogy ez a személy *csakis álmodhatta* azt, hogy látta és hallotta az apját: állítólag logikai képtelenség lenne e személynek azt állítania, hogy ilyen érzése van, s tagadnia, hogy álmodta!

(2) Wittgenstein felfogásából mintha az következne, hogy az olyan kijelentések, mint a „Jones teljesen elfelejtette a tegnapi este álmát” értelmezhetetlenek, nincs ugyanis kritérium igazságuk megállapítására. (Arra az esetre gondolunk, amikor Jones egyáltalán nem emlékszik arra, hogy álmodott volna, s az álmodás viselkedésbeli megnyilvánulásait sem mutatta.) Vannak, akik tagadják, hogy az arra vonatkozó megfigyelések, amit az emberek általában mondanak, relevánsak lennének a köznapi nyelv leírása szempontjából. Ám amennyiben az arra vonatkozó megállapítások, amit mondanánk, empirikusan cáfolhatóak, akkor az az állítás, hogy haboznánk valakiről azt mondani, teljesen elfelejtette, hogy mit álmodott, egyszerűen hamisnak tűnik.¹⁴

(3) A fogalmak magyarázatának wittgensteini módszere semmi esetre sem intuitív. Nézzük meg újra Malcolm álom-elemzését. Malcolm felismeri, hogy olykor egy személy alvás közben tanúsított viselkedése alapján állíthatjuk róla, hogy álmodott, noha ébredés után képtelen bármiféle álmot felidézni. De az ilyen esetekben, Malcolm szerint, „szavainknak... nincs világos jelentése”. (*Dreaming*, 62. o.) Másrészről Malcolm elismeri, hogy a „rém-álom” szónak létezik egy olyan *jelentése*, ahol a kritérium az alvás közbeni viselkedés. Ebben az esetben azonban feltételezhetően egy másik álmodás-fogalomról van szó. Egy hasonló helyzetet Wittgenstein is vizsgál a *Blue Book*-ban:

Ha valaki megpróbál a „Mutass a szemedre” utasításnak megfelelően eljárni, sok mindent tehet, és sok olyan kritérium van, melyet elfogad arra, hogy a szemére mutatott. Ha ezek a kritériumok, ahogy általában lenni szokott, egybeesnek, akkor használhatom őket felváltva és különböző kombinációkban annak bizonyítására, hogy megérintettem a szememet. Ha azonban nem esnek egybe, akkor különbséget kell tennem a „megérintem a

¹⁴ L. a következőket: „Addig az éjszakáig, amíg ki nem nyitottam az ajtót, emlékeztem az álmaimra. Aztán nemsokára már nem tudtam felidézni őket többé. Még mindig álmodtam, de a nappali tudatom elrejtette önmaga elől azt, amit az álom tárt fel. Ha a vasfüggöny visszatérő rémálma riasztott fel, azt felismertem. Ám ha bármilyen más rémálom szakította meg az alvást, reggelre elfelejttem, hogy mi volt a tartalma. És semmi más álomra sem emlékszem, amit akkor éjjel álmodtam.” (Windham, 1963.)

szememet” vagy „a szemem felé mozdítom az ujjamat” kifejezések különböző értelmei között.

Wittgenstein felvetését követve Malcolm nemcsak az „álom” szó különböző értelmeit különbözteti meg, hanem az alvás különböző koncepcióit is – az egyik beszámolón alapul, a másik non-verbális viselkedésen. De ezt aligha tekinthetjük a fogalmak természetes magyarázatának. Vessük össze Malcolm két alvás-fogalmát egy olyan esettel, ahol valóban természetesnek tűnik azt mondani, hogy az alvás egy különleges fogalmát alkalmazzuk, pl. amikor egy téli álmát alvó medvéről azt mondjuk: átalussza a telet.

(4) Ahogy Malcolm rámutat, az „álom”-mal *jelenleg* játszott nyelvjátékban, úgy tűnik, nincsenek az álmok pontos időtartamának eldöntését lehetővé tevő kritériumok. Ha ez így van, akkor (ahogy erre Malcolm felfigyelt) azok a tudósok, akik olyan kérdésekre keresnek választ, mint a „Meddig tartanak az álmok?”, nem empirikus kutatásban, hanem fogalomzavarban merültek el. Az ilyen kérdésekre ugyanis mindaddig nem adható válasz, amíg nincsenek kritériumaink az álmok releváns tulajdonságaira vonatkozóan. Mivel azonban, Wittgenstein felfogása szerint, ha valamely szó használatára újabb kritériumot fogadunk el, ezzel megváltozik a szó értelme -következésképpen az az „álom” fogalom, amit az ilyen kutatók alkalmaznak, nem a szokásos fogalom, és így, szigorú értelemben véve, a méréseik sem *álmok* mérései lesznek.¹⁵ Az az elképzelés, hogy az álmodásra olyan próbát fogadjunk el, amely az álomnak az álom-beszámolóból meg nem határozható jellegzetességeit adja meg, megváltoztatva ezzel álom-fogalmunkat, ellentmondani látszik a pszichológiai kutatás céljaira vonatkozó intuíciónknak. Az, hogy egy pszichológus, aki azt állítja, hogy megtalálta az álmok mérésének módszerét, *ipso facto* a kétértelműség bűnébe esett, nem azonnal nyilvánvaló.¹⁶

(5) Ne feledkezzünk meg arról a tényről, hogy az olyan mérések, mint az EEG, a szem-mozgás és az „álom-viselkedés” (mormolás, forgolódás stb. alvás közben) elfogadható megbízhatóság-

¹⁵ Az *Álmodás*ban Malcolm számos, Wittgenstein publikált írásaiban nem fellelhető érvet hoz fel azon nézet igazolására, hogy a pszichológusok, amikor az álom hosszának mérésére alkalmas módszerek felfedezésén dolgoznak, az „álom” fogalmát mindig félrevezető és a szokásostól eltérő módon használják, erre válaszul I. C.S. Chihara (1965). L. még Putnam Malcolm-kritikáját (1962).

¹⁶ Ezen álláspont valószínűtlensége még szembetűnőbb, amikor Wittgenstein matematikai filozófiájában alkalmazva azt arra a következtetésre jut, hogy minden, valamely fogalomról szóló új teoréma vagy megváltoztatja a fogalmat, vagy egy új fogalmat vezet be. Ha a konceptuális változás fogalma idáig torzulhat, nem könnyű belátni, hogy a „konceptuális változás ment végbe” állításnak lenne még értelme. Vö.: C.S. Chihara (1963).

gal járnak együtt egymással, illetve az álom-beszámolókkal is. A viszony, mondjuk, az EEG és az álom-beszámolók között nyilvánvalóan nem kritériális; senki sem gondolja, hogy az EEG kritériuma lenne az álom-beszámolóknak. Ekkor viszont úgy tűnik, hogy Wittgenstein álláspontja szerint az EEG-t legjobb esetben is csak tünetnek tekinthetjük a pozitív álom-beszámolók mellett; a tünetek pedig, állítólag, az együttes előfordulások megfigyelése révén fedezhetőek fel. A bökkenő az, hogy így csöppet sem világos, vajon az ilyen korreláció fennállására vonatkozó elvárás miként lehetett racionális már a korreláció gyakorlati megerősítését megelőzően. Megfigyelés nélkül nincs induktív általánosítás; és ezáltal nem áll rendelkezésünkre semmilyen magasabb szintű „átfogó törvény” sem, amelyből az EEG és az álom-beszámolók korrelációjának valószínűségére következtethetnénk. Az álom fogalmának wittgensteini elemzése alapján nemcsak az álom természetével kapcsolatos pszichológiai kutatások tűnnek rejtélyesnek, hanem ezek az igaznak bizonyult kísérleti előrejelzések is irracionális színben tűnnek fel.

De nem csupán az álom-elemzés problematikus; az érzetek, az érzékelés, az intenció stb. wittgensteini elemzése hasonló buktatókat rejt. Függetlenül attól, hogy e nehézségek valami módon kiküszöbölhetőek-e vagy sem, felbukkanásuk elegendő ok azon tanok újravizsgálatához, melyek a pszichológiai terminusok wittgensteiniánus elemzésének alapját képezik.

VII. A IV. fejezet wittgensteini érvelése azon a premisszán nyugszik, hogy ha X jelenléte alapján megmondható, felismerhető, belátható vagy eldönthető, hogy ' Y ' alkalmazható, akkor X vagy kritériuma Y -nak, vagy a megfigyelések tanúsága szerint együtt jár Y -nal. Wittgenstein publikált írásaiban nem ad semmiféle igazolást erre a premisszára. Egyes filozófusok láthatóan magától értetődőnek tekintik, tehát nem is látják szükségét bármiféle igazolásnak. Mi ellenben nemhogy magától értetődőnek nem tartjuk, de szerintünk egyenesen hamis. Vegyük példaként a Wilson-féle ködkamrát – ez egy, a nagysebességű, töltéssel rendelkező részecskék kimutatására használt szerkezet. A jelenlegi tudományos elméletek szerint a szerkezet üvegfelszínén lecsapódó keskeny kis páraacsíkok a kamrán áthaladó töltéssel rendelkező részecskéket jelzik. Nyilvánvaló, hogy e csíkok megjelenése nem wittgensteini kritériuma a szóban forgó részecskék berendezésen belüli jelenlétének, ill. mozgásának. Az, hogy valaki e szerkezet segítségével rátalálhat ezekre a töltéssel rendelkező részecskékre, és megállapíthatja útvonalukat, még a legélénkebb képzelőerő mellett sem tekinthető *fogalmi* igazságnak. C.T.R. Wilson nem úgy jött rá, hogy mit jelent a „töltéssel rendelkező részecske pályája”, hogy valaki elmagyarázta neki a ködkamra működési elvét: ő *felfedezte* e módszert, és felfedezése azon ta-

pasztalati tény felismerésén alapult, hogy szuperszaturált párában az ionok a kondenzáció centrumaként viselkednek. Ebből következően Wittgenstein „nem-kritériumság” próbáját alkalmazva (lásd fent) egy ködkamra-pálya kialakulása nem lehet kritériuma a töltéssel rendelkező részecske jelenlétének és mozgásának.

Hasonlóképpen világos, hogy ezen csíkokat nem a köztük és a töltéssel rendelkező részecske mozgásának valamely kritériuma között megfigyelt *korreláció* alapján tekintjük részecskepályák jeleinek. (Az ilyen korrelációk felállításához vajon miféle, az elektron pályáját meghatározó kritériumot használhatott volna Wilson?) Ezzel szemben a tudósoknak úgy sikerült kényszerítő erejű magyarázatot adniuk a csíkok megjelenésére, hogy abból a hipotézisből indultak ki, hogy nagy sebességre felgyorsított töltéssel rendelkező részecskék haladnak át a kamrán; aztán további, ugyanerre a hipotézisre épülő feltételezéseket teszteltek és erősítették meg; továbbá, egyelőre nincs másik hasonlóan meggyőző magyarázat; és így tovább.

Az ilyen esetek arra utalnak, hogy Wittgenstein nem vette figyelembe az összes lehetséges választípust a „Mi az igazolása annak az állításnak, hogy X jelenléte alapján meg lehet mondani, fel lehet ismerni, el lehet dönteni, hogy Y alkalmazható-e?” kérdésre. Ahol ugyanis Y „a nagysebességű részecske nyoma” predikátum, ott X -nek sem kritériumként, sem korrelátumként nem szükséges megjelennie.

A wittgensteiniánusok erre talán azt válaszolnák, hogy a ködkamra-pályák valójában kritériumai vagy a kritériumokkal megfigyelt együtt járó tünetei a töltéssel rendelkező részecskék nyomainak. A hasonló ellenvetéseket elhárítandó, szeretnénk hangsúlyozni, hogy a fent említett példa egyáltalán nem idioszinkretikus. Ha valaki elégedetlen vele, könnyedén konstruálhat másikat a tudomány történetéből merítve. Itt valójában egy olyan típusú igazolás lehetőségéről van szó, amely sem kritériumokra, sem pedig megfigyelt korrelációkra nem hivatkozik. Az általunk vizsgált wittgensteini érvelés csak abban az esetben lehet kényszerítő erejű, ha valamiképpen alá tudja támasztani, hogy az ilyen típusú igazolások minden lehetőséget lefednek. Ezzel viszont Wittgenstein, úgy tűnik, adós maradt.

Érdemes megfigyelnünk, hogy a VI. 5 alatt felvetett problémára plauzibilis megoldás adható, ha az EEG- és álm-kísérleteket analógnak vesszük a ködkamra esetével. Azaz megérthetjük, hogyan fordulhatott elő, hogy már a megfigyelések előtt számítottunk az EEG és az álm-beszámolók korrelációjára. A kísérletek folyamán az álm-beszámolót egy öt megelőző pszichológiai esemény jelének vették. Az agy kéregállománya és a pszichológiai események közötti kapcsolatra vonatkozó megfontolások, valamint az EEG elmélete alapján azt feltételezték, hogy az EEG az álmok előfordulására vonatkozó index-szel fog szolgálni. Abból a

hipotézisből, hogy mind az álom-beszámolók, mind az EEG-görbék ugyanazon pszichológiai eset indexei, az következik, hogy megbízhatóan együtt kell járniuk egymással, s a következtetés valóban helyesnek bizonyult.

Mindez távolról sem szokatlan az olyan magyarázatok esetében, amelyek a megfigyelhető szindrómák mögött meghúzódó eseményekre vonatkozó elméleti következtetéseket fogalmazznak meg. Az ilyen esetekben, ahogy erre Meehl és Cronbach rámutatott, a kritérium „érvényessége” sokszor majdnem annyira kérdéses, mint a vele korrelációba állítandó indexeké.¹⁷ A korreláció sikeres előrejelzése egy feltételezett közös etiológia alapján egyszerre bizonyítja az ok létezését, s jelzi a korrelátumok érvényességét mint az ok jelenlétének indexe.

Az ilyen esetekben az egzisztenciális kijelentések igazolása tehát nem azonos sem a kritériumokra, sem a tünetekre való hivatkozással. Az ilyen igazolás inkább az egészében vett magyarázó rendszer egyszerűségére, valószínűségére, előrejelzési pontosságára való hivatkozásokon alapszik; s ezért helytelen lenne azt állítani, hogy a megállapítások közötti kapcsolatok, melyeket az ilyen magyarázatok közvetítenek, akár logikusak lennének a wittgensteini értelemben, akár esetlegesek abban az értelemben, mely szerint ez a fogalom egyszerű korrelációt sugall.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy léteznek olyan igazolási gondolatmenetek, amelyek nem azonosíthatóak kielégítően sem a tünetekre, sem a kritériumokra történő hivatkozással, és nem is függenek semmilyen kézzelfogható módon az ilyen hivatkozásoktól. E gondolatmenetekben a közvetlenül *nem* vizsgálható állapotokra, eseményekre, folyamatokra vonatkozó egzisztenciális állítások is igazolhatóak annak ellenére, hogy nem áll fenn *logikai* kapcsolat az ilyen állapotokat tulajdonító predikátumok és az olyan predikátumok között, melyek alkalmazhatósága közvetlenül megfigyelhető. Nagy a csábítás, hogy az ilyen eseteknél is úgy tartsuk: *kell* hogy legyen valamilyen kritérium, *kell*, hogy legyen a lehetséges megfigyeléseknek egy olyan halmaza, amely *biztosan* eldönti az elméleti predikátum alkalmazhatóságának kérdését. Csakhogy a csábításnak engedve olyan stipulatív definíciók és konceptuális változtatások bevezetésével kellene fizetnünk, melyek nem feleltethetők meg semmi olyannak, amit empirikus érvelés során fedezhetünk fel. Tehát a kritériumok feltétlen létezéséből kiinduló filozófiai elemzés intuíciónkkal ellenkező vo-

¹⁷ P.M. Meehl és H.J. Cronbach (1956). Az „érvényesség” (validity) és a „megbízhatóság” (reliability) terminusok használatában Meehl és Cronbach fogalomhasználatát követtük: a „megbízhatóság” a kritériumok korrelációjának mértéke, míg az „érvényesség” a kritérium és annak a konstrukciónak, melynek jelenlétét a feltételezés szerint jelöli, korrelációjának mértéke.

násai nem valamilyen mély metodológiai belátás következményei, hanem egy inadekvát filozófiai igazolás-elmélet vetületei.

VIII. Erre persze elképzelhető egy olyan válasz, hogy a fenti esetek nem kielégítő ellenpéldái Wittgenstein kritérium-korreláció premisszájának, mivel lehet, hogy a tételt Wittgenstein csupán a köznapi nyelv terminusai esetén vélte használhatónak, s ezek, úgy tűnhet, nem valamely elmélet keretei között funkcionálnak. Meglehet, léteznek olyan indikátorok, amelyek sem nem kritériumai, sem nem tünetei olyan erősen teoretikus entitásoknak, mint az elektronok vagy a pozitronok, ám az emberek által a mindennapi életben használt terminusok nyilvánvalóan más kategóriába tartoznak. (Vegyük észre, hogy Wittgenstein a „tudományos hipotézisek és elméletek alkotását” az „egy esemény leírása” vagy az „egy tapasztalat leírása” típusú „nyelvjátékoktól” eltérő „játéknak” tekinteti [BB, 67–68. o.; Vö.: PI, § 23].) Következésképpen Wittgenstein mondhatja azt, hogy csakis a köznapi nyelv kifejezéseinek esetében szükséges a kritériumok megkövetelése.

Amint felismerjük, hogy a kritériumok megkövetelése mögött miféle előfeltevések húzódnak meg, egyértelművé válik, hogy a köznapi nyelv mentális terminusainak használatáról adott wittgensteini analízis lehetséges alternatíváit is illene legalább feltárni. Talán az olyan szavak, mint a „fájdalom” vagy az „álmom” jelentésének elsajátításakor mégsem kritériális kapcsolatokat tanulunk meg, amelyek e kifejezéseket szigorúan rögzítik bizonyos viselkedés-mintákhoz. Az is elképzelhető, hogy bonyolult fogalmi hálózatokat hozunk létre, amelyek nagyszámú különböző mentális állapot között teremtenek kapcsolatot. Ilyen fogalmi rendszerre hivatkozunk akkor is, amikor valakinek a viselkedését motivációi, intenciói, vélekedései, vágyai, érzései alapján próbáljuk magyarázni. Más szavakkal, a nyelv elsajátítása folyamán egymással bonyolult kapcsolatban álló „mentális fogalmak” sorát alakítjuk ki, és ezek segítségével próbáljuk meg mások (és a magunk) viselkedését kezelni, megérteni, megmagyarázni, értelmezni, stb. E mentális fogalmak elsajátítása során számos, ezeket magába foglaló vélekedést is kialakítunk. E vélekedések eredményeként aztán szerteágazó elvárások alakulnak ki bennünk az emberek valószínű viselkedéséről. A normál elsajátítási folyamat során e vélekedéseknek csak kis része nyer megerősítést, s mind ezeket, mind a fogalmi rendszereket, melyeket artikulálnak, a másokkal való állandó interakcióink következményeként folyamatosan helyesbítjük, módosítjuk.

Ebben a megközelítésben a viselkedésnek az alkalmazott mentális predikátumok alapján történő sikeres magyarázata joggal tekinthető *bizonyítéknak* az általunk feltételezett mentális folyamatok léteire. Tanúskodik ugyanis azon fogalmi rendszer helyénvalóságáról, melynek keretén belül a folyamatokat értelmeztük.

A viselkedés ebben az értelemben analóg lenne a ködkamrában megfigyelhető részecskenyommal, mely alapján a töltéssel rendelkező részecskék jelenlétét és mozgását kimutatjuk. Ennek megfelelően a fogalmi rendszer analóg a részecskék tulajdonságait megfogalmazó fizikai *elmélettel*.

Amennyiben valami hasonló helyesnek mondható, akkor, legalábbis elméletileg, a szóban forgó rendszert lehetséges rekonstruálni és leírni, majd eljutni annak valamiféle megerősítéséhez, hogy e hipotetikus rendszert az angolul beszélők valóban használják. Például, a megerősítés történhet úgy, hogy a hipotetikus rendszer kapcsolatait a szokásos módon „felfejtik”, majd az eredményt *szembesítik* az anyanyelvi beszélők intuícióival. Egy adott fogalmi rendszernél maradva, az anyanyelvi beszélő számára egyes predikátumok értelmetlennek, mások szükségszerűen igaznak vagy homályosnak, megint mások empirikusan hamisnak, és így tovább, tűnnek majd, s mind ellenőrizhetőek lesznek.

Annak állítása, hogy nem létezik kritériális kapcsolat a fájdalom és a viselkedés között, még nem jelenti azt, hogy pusztán *esetlegesnek* vélnék azt a tényt, hogy az emberek, amikor feljajdulnak, gyakran éreznek *fájdalmat* (esetlegesnek abban az értelemben, ahogy esetleges tény, hogy könyvtáram könyveinek zömét nem olvastam). Az a vélekedés, hogy mások is éreznek fájdalmat, akkor sem megalapozatlan, ha a fájdalomnak nincs kritériuma. Éppen ellenkezőleg, ez ad egyedül valószínű magyarázatot az általam ismert tényekre a mások által, az általam fájdalommal járóknak tapasztalt helyzetekben, illetve az azokkal szemtől szemben tanúsított viselkedés mikéntjére vonatkozóan. E tények hálózata, természetesen, roppant szövevényes. A „fájdalom-szindrómának” nemcsak a különböző látható megnyilvánulások közötti korrelációk, de a motivációk, a célok, a vágyak stb. és a fájdalom közötti jóval áttételesebb viszonyok is részét képezik. Mi több, határozottan arra számítok, hogy az általam jelenleg ismereteken túl e szindrómának vannak további megbízható tagjai is. A szindróma megbízhatóságának és termékenységének magyarázatára van szükségem, és e magyarázattal a fájdalmak előfordulására való hivatkozás szolgál. Itt, akárcsak másutt, a „külső” szindrómához keressük a belső folyamatot.

Láttuk tehát, hogy legalábbis elképzelhető, hogy nem-wittgensteiniánus magyarázatot kellene adnunk annak mikéntjéről, ahogyan a gyermekek a mentális predikátumokat megtanulják. (Mindenesetre már azt is elég észrevennünk, hogy egy ilyen magyarázat *lehetséges*, hogy a wittgensteini elméletnek vannak alternatívái.) Például, ha az álmodás fogalma *inter alia* egy olyan belső eseményre vonatkozik, amely a „valós” idő bizonyos szakasza alatt megy végbe, olyan akaratlan megnyilvánulásokat okozva, mint például a nyögés, a mormogás, a hánykolódás stb., és amelyre emlékezünk, amikor helytállóan számolunk be az álom-

ról, akkor az „álom” szó alkalmazási kritériumainak megtanulásán kívül még számos módja létezik annak, ahogy egy gyerek „eljuthat” ehhez a fogalomhoz. Talán sok gyerekre igaz, hogy úgy tanulja meg, mi az álom, hogy elmondják neki, hogy amit éppen az előbb élt át, az egy álom volt. De talán az is sok gyerekre igaz, hogy ismervén már a *képzelet* és az *alvás* fogalmát, az álom mibenlétét úgy tanulják meg, hogy azt mondják nekik: az álom valami olyasmi, mintha alvás közben képzelődne.

Ez egyúttal azt jelentené, hogy a gyerekek „saját példájukon” tanulják meg, hogy mi az álom? Ha ez logikai, és nem pszichológiai kérdés, akkor a válaszuk: „Nem feltétlenül”; hiszen egy gyerek, aki még sohasem álmódott, ám nagyon eszes, pusztán a fent leírt elméleti következtetést követve is eljuthat az álom mibenlétének megértéséhez. A mi álomról alkotott fogalmunk szerint az álom nem más, mint az álomviselkedés-szindróma jellegzetes jegyeinek magyarázatához szükséges különböző tulajdonságokkal rendelkező mentális esemény. Például, az álmok alvás közben jelentkeznek; van időtartamuk; az alvó ember olykor nyög vagy hánykolódik; az álmok leírhatóak látási, tapintási, hallási fogalmakkal; olykor emlékezünk rájuk, máskor nem; olykor beszámolunk róluk; időnként ijesztőek; néha félbeszakadnak stb. Ám ha az ezekhez hasonló tények határozzák meg álom-fogalmunkat, akkor, úgy tűnik, elvileg nincs akadályja annak, hogy egy olyan gyerek is, aki még sohasem álmódott, eljusson e fogalomhoz.

Hasonló a helyzet az olyan érzetfogalmak, mint a „fájdalom”, és az olyan kvázi-diszpozicionális fogalmak, mint a „motívummal rendelkezni” elsajátításának esetében is. Mivel azok a jegyek, amelyeket ténylegesen ezekre az állapotokra, folyamatokra vagy diszpozíciókra alkalmazunk, minden esetben éppen azok a jegyek, amelyekkel tudjuk, hogy rendelkezniük kell ahhoz, hogy a magatartásról, az etiológiáról, a személyiségről szóló magyarázatokban betölthessék szerepüket, úgy tűnik, nincs bennük semmi olyan, amit egy gyerek elvileg ne sajátíthatna el a fenti következtetési mintát követve, s így semmi olyan, amit elvileg *csak* a saját esetének analógiájára lenne képes megtanulni.

Nos, itt felmerülhet az az ellenvetés, hogy a wittgensteini álláspont általunk felvázolt alternatívája merőben valószínűtlen. Amennyiben ugyanis a gyerekeknek a mentális predikátumok megértése és használata végett el kell sajátítaniuk azt a komplikált fogalmi rendszert, melyet az általunk vázolt elmélet megkíván tőlük, akkor ezt a rendszert vitán felül meg kellene nekik tanítani. S ez nyilvánvalóan roppant bonyolult és összetett feladat lenne. Ám a valóság az, hogy a gyerekeknek egyáltalán nincs szükségük efféle tanításra, s ebből az a következtetés adódik, hogy a wittgensteini kritérium-felfogásra adott alternatívánk tarthatatlan.

Az iménti ellenérv meggyőző erejét némiképp csökkenti, ha fontolóra vesszük annak módját, ahogy a gyermek pl. egy termé-

szetes nyelv grammatikáját elsajátítja. Annyi világos, hogy valamely, általunk csak mostanában érteni kezdett folyamat révén a gyerekek az anyanyelvük kijelentéseire való viszonylag rövid „exponálási időt” követően „új” (azaz korábban sohasem hallott vagy látott) mondatok létrehozására és megértésére szolgáló képességet fejlesztenek ki. E képesség gyakorlásának, amennyire ezt meg tudjuk ítélni, „részét képezi” a nyelvtani szabályok szövevényes rendszerének igen figyelemreméltó általánosságú és komplexitású használata.¹⁸ Az, hogy a gyerekeknek (semmilyen szokványos értelemben) nem tanítanak meg egy ilyen szabályrendszert, tagadhatatlan. Ezek a képességek, úgy tűnik, természetes módon fejlődnek ki a gyermekben, reakcióként a viszonylag kisszámú, a mindennapi életben, szokványos kontextusban elhangzó mondatra, amelyekkel a gyermek szinte csak érintőlegesen találkozik.¹⁹ Átmenetileg most tekintsünk el attól az eshetőségtől, hogy a szóban forgó szabályrendszerek bonyolultsága csupán látszólagos, azaz nyelvelméletünk hiányosságaiból fakad; ekkor az a tény, hogy a gyerekekben kifejlődnek ezek a nyelvi képességek, arra utal, hogy egy mentális fogalomrendszer hasonló „természetes” kialakulása, a kérlelhetetlen tények tanúsága szerint, nem igényel olyan explicit tanítást, mint amelyet például az integrálszámítás vagy a kvantumfizika elsajátítása követel meg.

IX. Könnyen belátható, hogy ez a leplezetlenül non-behaviorista szemlélet elkerüli a mentális kijelentések Wittgenstein-féle analízisének buktatóit. Egy, például a VI. fejezetben tárgyalt, az „álom” első és harmadik személyű használata kapcsán jelentkező aszimmetria itt fel sem merülhet, mivel az „*X* álmodott”-ra nem kell, hogy legyen kritérium, *bármilyen* értéket is vegyen fel *X*: nem kell szembenéznünk a karakterizálás speciális problémájával az „Én álmodtam” jelentésére vonatkozóan, mivel az „álom” ebben az összefüggésben is pontosan ugyanazt jelenti, mint a harmadik személyűben, azaz: „gondolatok, képek, érzelmek sora alvás közben”. Ebben a megvilágításban az is érthető, ha az olyan kijelentéseket, mint a „Jones tökéletesen elfelejtette, amit álmodott, s azt is, hogy egyáltalán álmodott a múlt éjjel”, az emberek teljesen értelmesnek találják. Ráadásul e kijelentések megerősítésének módja is könnyen kikövetkeztethető. Tegyük fel például, hogy létezik egy *Q* idegállapot, és ennek, valamint az olyan álomviselkedéseknek az előfordulása, mint a hánykolódás, a felsírás alvás közben, az álom utólagos elmesélése stb. között nagyon nagy fokú a korreláció. Tételezzük fel egy *B* idegállapot létezését

¹⁸ Ez a pont közvetlen empirikus módon megerősíthető, mivel demonstrálható, hogy perceptuális analízis esetén a beszédet szegmentumokban elemezzük, mely elemzés pontosan megfelel egy grammatika által kijelölt szegmentációnak.

¹⁹Vö.: Chomsky(1959).

is, mely állapot előfordulása mindenkor az alany *B* állapotát megelőző tapasztalatainak elfeledését eredményezi. S végül tegyük fel, hogy olykor megfigyelhetjük a *Q-B* sort, s hogy ezen sort soha nem követik álom-beszámolók, noha *Q* megjelenését más karakterisztikus álomviselkedések kísérik. Az ilyen esetekben egyértelműen az tűnik ésszerű állításnak, hogy az alany álmodott, majd álmát elfelejtette. És mivel az álomra nem posztuláltunk kritériumot, csupán egy szindrómát az álomviselkedésekre, melyek mindegyike belső pszichológiai eseményekhez kapcsolódik, attól sem kell tartanunk, hogy amikor megszabjuk, hogy mi az, amit értelmes mondani, megváltoztatjuk az „álom” szó jelentését. Annak ellenőrzését, hogy az álom Wittgenstein-féle elemzésével szemben felhozott további ellenvetéseink hasonlóképpen érvénytelenek a jelen tanra, az olvasóra bízunk.

A viselkedésről és a pszichológiai állapotokról szóló kijelentések közötti kritériális kapcsolat melletti érvek elvetése nyomán nyitottá válik az a kérdés, hogy vajon a köznapi nyelv pszichológiai terminusainak a viselkedés megfigyelése alapján történő alkalmazása nem tekintendő-e mélyebben húzódó mentális eseményekre való elméleti következtetésnek. A kérdés, hogy mondjuk a „Nyögött, mert fájdalmai voltak” kijelentésnek az-e a funkciója, hogy a viselkedésre azt egy feltételezett mentális eseményhez kapcsolva adjon magyarázatot, nem dönthető el pusztán a szokványos nyelvhasználatra való hivatkozással. A kérdés megválaszolásához a normális emberi lények gondolkodásának és fogalomalkotásának természetére vonatkozó empirikus vizsgálódásokra lenne szükség. Itt mindenekelőtt az elméletalkotás és az elméleti következtetés szerepéről van szó a tiszta tudományon kívüli gondolkodásban és érvelésben. A pszichológiai kutatások azt mutatják, hogy a köznapi fogalomalkotás jelentős részben azon elméletek és magyarázó modellek kiaknázásának függvénye, melyek révén a tapasztalatok megértése és integrálása megy végbe.²⁰ Az ilyen pre-tudományos elméletek távolról sem pusztán funkciótlan „képek” – sarkalatos szerepet játszanak annak meghatározásában, hogy milyen különböző perceptuális és induktív elvárásokat alakítunk ki, és hogy milyen érveléseket és magyarázatokat fogadunk el. Így lehetségesnek tűnik, hogy a köznapi nyelvben előforduló mentális predikátumok működésének helyes szemlélete magában foglalná alkalmazásukat a tudományos pszichológiai magyarázatokban használatos elméleti következtetéseket jellemző folyamatok esetében is.

Amennyiben ez helytálló, a pszichológiai predikátumok köznapi és tudományos használatában meglévő elsődleges különbség mindössze annyiban állna, hogy az utóbbi esetben explicitté tett következtetési folyamatok az előbbiben implicitek maradnának.

²⁰ A számos idevágó pszichológiai tanulmány közül az alábbiak különösen fontosak: Bartlett (1932), Piaget (1928), Bruner (1958).

Most már világos, hogy milyen választ kellene adni Wittgenstein azon érvére, hogy egy nyelv megtanításának lehetősége a kritériumok meglétének függvénye. Talán a szavak megtanítása nem is lenne lehetséges, ha nem lehetne olykor eldönteni, hogy a tanuló valóban elsajátította-e a szó használatát. Ám ez nem jelenti azt, hogy feltétlenül *kritériumokra* van szükség az „X megtanulta a w szót” kijelentéshez. Mindössze arra van szükség, hogy olykor jó okunk legyen azt mondani, hogy a szó használatát sikerült elsajátítani; s ez a feltétel már teljesül is, amennyiben példának okáért a tanuló verbális viselkedésének a rendelkezésünkre álló legegyszerűbb és legvalószínűbb magyarázata az, hogy megtanulta a szó használatát.

Fordította: Jónás Csaba